

21. Miesięczne sprawozdania z działalności i protokoły z posiedzeń Pol. K. O. Tarnopol – Okręg Galicja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza. – sygn. 421. – 201 k.
22. Szybalski W. Wspomnienia ze Lwowa w czasie wojny i w czasie okupacji sowieckiej i niemieckiej, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://home.comcast.net/~julsta/czwojny.htm>.
23. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.
24. Wołoszczuk S. Pokucie – legenda i rzeczywistość / S. Wołoszczuk. – Wrocław, 2000. – 189 s.
25. Krajewski T. Losy Stanisławowa i jego mieszkańców na tle historii, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stanislawownet.wspomnienia/losy_stanislawowa.htm.
26. Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939 – 1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
27. Olszański T. Stanisławowianin Opowieści z rodzinnego grodu, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stanislawownet/publikacje.cracovia/opow_grod.htm.

Mosorko M. I. *Общественно-политические настроения в среде польского населения Галичины периода нацистской оккупации (1941–1944 гг.)*

В статье проанализированы общественно-политические настроения поляков Галичины в контексте повседневной жизни периода 1941–1944 гг. Особое внимание обращается на исследование стереотипов восприятия немецких войск, реалий материально-бытовой действительности. Прослежены особенности отношения польского населения к нацистскому оккупационному режиму в течение всего периода его существования. Освещены изменения в межнациональных, в частности, польско-украинских и польско-еврейских отношениях на уровне повседневного мировоззрения.

Ключевые слова: поляки, Галичина, нацистский оккупационный режим, общественно-политические настроения.

Mosorko M. I. *Social and political attitudes of the Polish people in Galicia during the period of Nazi occupation (1941–1944)*

The article analyzes the social and political attitudes of the Polish people in Galicia in the context of everyday life during the period 1941 - 1944. Particular attention is paid to the research of stereotypes to the German troops, material realities of everyday life. The features of the attitude of the Polish population to the Nazi occupation regime during the whole period of its existence are followed. The changes in international deals, in particular, the Polish-Ukrainian and Polish-Jewish relations at the level of the ordinary world outlook are shown.

Keywords: Polish, Galicia, the Nazi occupation regime, social and political attitudes.

УДК 94(477.51):331.556.44

Л. О. Нестеренко

ОСТАРБАЙТЕРИ ЧЕРНІГІВЩИНИ: ВЕРБУВАННЯ, УМОВИ ПРАЦІ НА ЧУЖИНІ ТА ЖИТТЯ ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ

На основі свідчень остарбайтерів та документів Державного архіву Чернігівської області в статті узагальнено статистичні дані щодо вивезення населення з Чернігівської області на примусові роботи до Німеччини, показано роль старост сіл та поліцаїв у здійсненні переселення. У роботі також висвітлено умови перевезення громадян, їх роботи та проживання робітників на чужині. Значну увагу в статті приділено висвітленню процесу повернення репатріантів додому та проаналізовано роботу органів МВС та КДБ з ними у фільтраційних таборах закордонном та на Україні.

Ключові слова: Чернігівська область, староста села, остарбайтер, Надзвичайна комісія по розслідуванню злочинів німецько-фашистських властей, опитувальний листок.

Нещодавно Україна відзначила 70-у річницю з часу закінчення Другої світової війни. Проте в історичній науці ще залишається чимало недостатньо досліджених аспектів стосовно цієї війни, які з політичних та ідеологічних міркувань чи престижності не були висвітлені фахівцями. Одною із малодосліджених до останнього часу була проблема остарбайтерів. Адже згідно з радянською ідеологією ці люди вважались чи не зрадниками батьківщини. Впродовж наступних десятиліть колишні остарбайтери були під пильним наглядом МВС та КДБ.

В останні роки з'явилося ряд праць, присвячених даній тематиці. Це наукові розвідки О. Сидоренко [1], Т. Пастушенко [2], В. Лахно [3] та ін. Окремі узагальнюючі матеріали по районах та свідчення самих остарбайтерів Чернігівської області узагальнені в роботах О.Чепіги [4], Н. Федосенко [5], Л. Нестеренко [6] та ін.

Метою даної роботи є узагальнення інформації та статистичних даних щодо вивезеного населення з Чернігівської області на примусові роботи до Німеччини, Для реалізації мети поставлено ряд завдань, а саме показати роль старост сіл та поліцаїв у здійсненні вивезення населення Чернігівщини до Німеччини, висвітлити умови перевезення, роботи та проживання робітників на чужині та охарактеризувати процес повернення додому.

Джерельною базою для даного дослідження є документи фондів Державного архіву Чернігівської області (фонди Р-8840, Р-3013, Р-90), в яких зберігаються фільтраційні страви та опитувальні листи репатріантів, списки та узагальнені дані щодо насильно вивезених до Німеччини. Ці матеріали до наукового обігу залучаються вперше. При підготовці статті також використано ряд свідчень самих остарбайтерів, які були надруковані в ЗМІ раніше.

Першими остарбайтерами, які потрапили в Німеччину вже починаючи із січня 1942, стали в переважній більшості добровольці. Це мало свої причини: в Україні панувало повальне безробіття, городянам загрожувала смерть від голоду, вдало спрацювала фашистська пропаганда. У населених пунктах з'являлись листівки, в яких обіцяли переселенцям безкоштовний проїзд в обидва кінці, безкоштовне і гарне житло, гідну заробітну плату в Німеччині, можливість листуватися з рідними тощо [7, с.226]. Однак, вже незабаром, люди дізнались про справжні жажливі умови праці за кордоном. Тому, вже з весни 1942 р. українці втратили будь-яке бажання їхати до Німеччини.

У березні 1942 р. Гітлер створив спеціалізоване відомство для викачування трудових ресурсів з інших країн – Імперське бюро для використання робочої сили, яке очолив гауляйтер Тюрінгії Фріц Заукель. Бюро було підпорядковане безпосередньо фюреру.

У вересні 1942 р. Заукель повідомив своїх підданих: „Фюрер віддав розпорядження про негайне залучення 400–500 тис. українських жінок у віці від 15 до 35 років для використання їх у домашньому господарстві”. Цей захід подавався як турбота про німецьких жінок, бажання звільнити їх від рутинних домашніх обов'язків. Тепер окупаційна влада звертала увагу на села, тому що в містах всі можливості виконувати рознарядку Заукеля були вичерпані [8, с.574].

Старости сіл разом із поліцаями складали списки молодих людей, які мали бути відправлені на роботи до Німеччини. Зазначені особи проходили медичну комісію, яка визначала стан їхнього здоров'я і відбирала необхідну кількість до відправлення в Німеччину. Так, за свідченням жительки с. Іванківці **Куліненко Ганни Сидорівни** у 1942 р. під час проходження медичної комісії, її за станом здоров'я визнали непридатною до трудової повинності за кордоном. Тому вона залишилась у селі. Галя росла без батька, була невисокою на зріст і худенькою [9].

Відібраних людей викликали у старостати з речами і відвозили на залізничні станції, де садили у вагони і відправляли на захід. Жителька с. Автуничі Городнянського району **Помєсячная Анна Денисівна** називає керівника відправки людей старосту села Коваленка, який „погрожуючи арештом брата і родини змусив іти під конвоем „под оружием” в Городню” [10, арк.3]. Жителька смт. Ладан Прилуцького району **Кисленко Параска Андріївна** вказує, що була вивезена із Прилуцького району 26 червня 1942 р. Керував начальник поліції Потапов і поліцаї Деркач, Хоменко Іван та німці, „прізвищ яких вона не знає” [11, арк.2]. Згадує жителька с. Яблунівка цього ж району Кашка Катерина Мусіївна: „У 42-му мене та ще кілька дівчат забрали німці – силоміць погрузили у вагони і повезли у Німеччину. Їсти нічого не давали – хто що встиг прихопити з собою з дому, те й мав. Навіть у туалет не випускали. Скільки ми так їхали – хтозна” [12, с.18].

Причетність німецьких комендантів та старост сіл до переселення радянських громадян також підтверджують так звані „Зведені акти-списки громадян, насильно вивезених до Німеччини під час окупації”, які були складені виконавчими комітетами районних рад у 1944 р. на основі поданих сільських актів-списків, які було складено у сільських радах. Жителі хуторів окремо не виділяли, їх приписували до сіл.

Окремою графою у таблиці записано про час вивезення населення з району та прізвища посадовців. Варто відзначити той факт, що в деяких населених пунктах старости складали списки з мінімальною кількістю молодих людей для вивезення. В інших селах ця кількість була значною. Візьмемо, наприклад, Срібнянський район. Всього із району було переселено 1115 особи, з них 482 чол. або 43 % і 633 жін. або 57%. Дані, що наведені у таблиці 1, переконливо показують, що у трійку лідерів по кількості висланих до Німеччини людей вказаного району ввійшли с. Савинці – 103 особи (при загальній кількості населення села разом із прилеглими хуторами – 2470 душ), с. Срібне – 102 особи (3018 жителів), с. Сокиринці – 91 особа (3105 жителів). Найменше людей потрапили до списків із с. Дігтярі – 31 особа (1709 жителів), с. Лебединці – 32 (737 жителів), с. Іванківці – 37 осіб (1855 жителів) [13, арк.2–22; 14, арк.76; 15, арк.84].

Дані, що наведені у таблиці 2, переконливо показують, що лідером у Чернігівській області по організації вивезення населення до Німеччини став Остерський район – 4566 осіб (майже 11%): з них – 1661 чол. і 2905 жінок. У Куликівському районі ця кількість становила 1669 осіб (4%), з них 405 чол. і 1264 жінки, а у Щорському – 1659 осіб (4 %), з яких 604 чол. і 1055 жінок.

Як видно, у двох останніх районах відправлених на захід було майже у 3 рази менше ніж в Остерському районі. Найменше людей було поставлено на примусові роботи до Німеччини з Новгород-Сіверського району – 225 осіб (близько 0,54%), з них 104 чоловіків і 121 жінку, що у 20 разів менше ніж з Остерського району. Трохи більше вивезено із Носовського району – 271 особу (близько 0,65%), з яких 141 чол. і 130 жін. Замикає трійку Гремячський район – 294 особи (0,77%), з них 134 чол. і 160 жін. Всього, за період нацистської окупації з Чернігівської області було відправлено на примусові роботи до Німеччини 41578 осіб, з них 16524 чоловіки, що становило 40% і 25054 жінок або 60% від загальної кількості (малюнок 1). Серед вивезених до Німеччини було 3788 дітей і підлітків (9%) віком до 16 років. В різних районах області ці показники були різними [16, арк.4].

Детально ознайомитися із статистикою щодо вивезених мирних жителів різних районів Чернігівської області можна із таблиці 2.

Таблиця 1. Зведений акт – список громадян Срібнянського району, насильно вивезених в Німеччину під час окупації 1941–1943 рр.¹

№ з/п	Населений пункт	Кількість вивезених			Вік	Вік						
		Чол.	Жін.	Всього		До 20 р.	21-30 р.	31-40	41-50	51-60	Старше 60 р.	Не відомо
1	Срібне	37	65	102	18-56	34	54	9	4	1	-	-
2	Калюжинці	29	36	65	17-44	39	19	4	3	-	-	-
3	Іванківці	20	17	37	17-53	17	11	4	4	1	-	-
4	Олексинці	23	30	53	18-43	19	26	4	2	-	-	2
5	Гнатівка	15	24	39	15-43	32	3	2	2	-	-	-
6	Грицовка	13	26	39	17-48	23	11	3	2	-	-	-
7	Побочіївка	22	16	38	16-46	8	18	7	5	-	-	-
8	Поділ	34	30	64	15-61	30	17	7	4	3	3	-
9	Никонівка	24	20	44	17-50	17	18	3	1	-	-	5
10	Дейманівка	13	32	45	18-42	24	19	1	1	-	-	-
11	Гурбинці	38	36	74	17-48	55	10	3	6	-	-	-
12	Харитонівка	42	23	65	16-49	14	39	10	2	-	-	-
13	Карпилівка	29	45	73	16-45	41	25	4	3	-	-	-
14	Лебединці	15	17	32	17-40	21	5	6	-	-	-	-
15	Сокиринці	24	67	91	17-45	35	48	8	-	-	-	-
16	Васьківці	17	28	45	16-47	10	29	1	5	-	-	-
17	Дігтярі	22	19	41	16-40	13	15	3	-	-	-	-
18	Горобіївка	40	35	75	16-40	42	22	7	-	-	-	4
19	Савинці	38	67	103	17-46	50	40	10	3	-	-	-
	Всього	482	633	1115		524	429	96	47	5	3	11

Таблиця 2. Кількість осіб Чернігівської області, відправлених до Німеччини у 1941–1943 рр.²

№ з/п	Назва району	Кількість активів	відправлених до Німеччини			Дітей до 16 р.
			Чол.	Жін.	Всього	
1	Батуринський	14	297	278	675	32
2	Бахмачський	19	387	606	993	18
3	Березенський	12	134	383	517	10
4	Бобровицький	17	449	534	983	47
5	Борзенський**	19	328	339	667	35
6	Варвинський	15	415	511	926	19
7	Городнянський	29	412	706	1118	59
8	Гремячський	13	134	160	294	12
9	Дмитровський	19	677	239	916	103
10	Добрянський	19	266	506	772	124
11	Іваницький	32	326	378	704	37
12	Ічнянський	20	858	625	1483	75
13	Козелецький	43	426	702	1128	62
14	Комаровський	18	504	727	1231	55
15	Коропський	21	382	591	973	14
16	Корюковський	22	346	748	1094	57
17	Куликовський	26	405	1264	1669	276
18	Лосиновський	20	216	342	558	2
19	Любечський	17	293	604	897	152

¹ Таблицю складено за: Держархів Чернігівської області, ф.Р-3013, оп.1, спр.86, арк.2–22; ф.Р-90, оп.3, спр.10, арк.76.

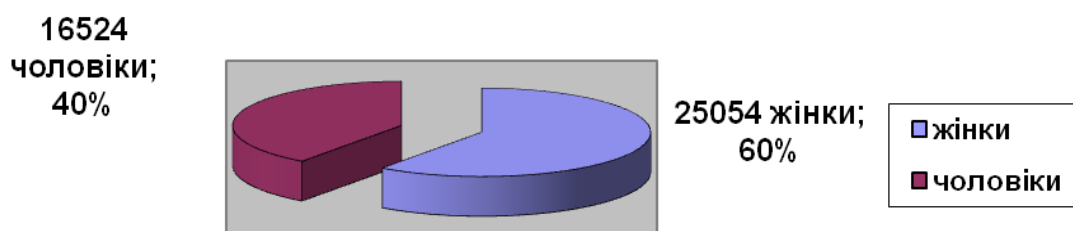
² Таблицю складено за: Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.3, спр.4, арк.4.

** Назви районів подано згідно з документом.

20	Мало-Дівицький	21	385	500	885	13
21	Менський	18	361	561	922	33
22	Михайло-Коцюбинський	20	341	728	1069	27
23	Ніжинський	26	182	241	423	14
24	Новгород-Сіверський	19	104	121	225	21
25	Ново-Басанський	17	437	888	1325	511
26	Носовський	13	141	130	271	33
27	Олишевський	17	412	825	1237	87
28	Остерський	36	1661	2905	4566	912
29	Понорницький	16	495	914	1409	27
30	Прилукський	24	536	583	1119	16
31	Репкинський	28	220	541	761	61
32	Семеновський	–	–	–	–	–
33	Сосницький	21	719	829	1548	61
34	Срібнянський	19	482	633	1115	19
35	Тупичевський	15	131	394	525	21
36	Холменський	20	369	833	1202	30
37	Чернігівський	39	641	988	1629	190
38	Щорський	21	604	1055	1659	222
39	Яблунівський	11	301	433	734	51
	Всього	796	15777	24345	40122	3538
	М. Чернігів	33	335	360	695	184
	М. Ніжин	31	219	196	415	48
	М. Прилуки	30	193	153	346	18
	Всього	94	747	709	1456	250
	Всього по області	890	16524	25054	41548	3788

Малюнок 1¹

Статевий склад населення
Чернігівської області, вивезеного до Німеччини під час
окупації (1941-1943 рр.)

Причини нерівномірного відправлення до Німеччини чоловіків і жінок з Чернігівщини, як і в цілому по Україні, були наступні: по-перше, українські чоловіки працездатного віку були мобілізовані до Червоної армії; по-друге, через відсутність німецьких чоловіків вдома дівчата та жінки починали зустрічатися з „русичами”. Згадує жителька с. Чорнотичі Сосницького району *Коваленко Дарія Митрофанівна*: „Якось один із бауерів помітив, що один „русич” зустрічається з німкенею. Хлопця схопили і оголосили, щоб усіх робітників привезли дивитися на страту цього хлопця. ...Включили музику і оголосили, що за подібне нікому не буде помилування. Хлопця повісили, а дівчину на 6 місяців відправили до в'язниці [17, с.33]. Як видно, за нерівні зв'язки винуваті несли покарання від ув'язнення до позбавлення життя. Проте такі випадки були непоодинокими. Тому з метою недопущення забруднення „арійської крові” надалі німецька влада збільшувала набори українських дівчат і жінок на роботи до Німеччини.

Відомості про вивезення молоді із села, час та умови подорожі до Німеччини знаходимо в ряді опитувальних листів та свідчень репатріантів.

¹ Малюнок зроблено за: Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.3, спр.4, арк.4.

Жителька смт. Ладан Прилуцького району **Кисленко Параска Андріївна** вказує, що їх везли у закритому вагоні до Києва, потім вони перебували у таборі, а із табору в закритому вагоні їхали до Магдебурга. Їжу за час подорожі давали лише один раз [18, арк.2]. Згадує жителька с. Яблунівка цього ж району **Кашка Катерина Мусіївна**: „У 42-му мене та ще кілька дівчат забрали німці – силоміць погрузили у вагони і повезли у Німеччину. Їсти нічого не давали – хто що встиг прихопити з собою з дому, те й мав. Навіть у туалет не випускали. Скільки ми так їхали – хтозна” [19, с.18]. Подібний опис своєї дороги до Німеччини був і у жителя с. Андріївка Михайло-Коцюбинського району **Наливайко Василя Демидовича**: „Їхали у закритому вагоні під вартою. Їсти не давали” [20, 269].

Уроженка с. Іванківці **Кузнєцова (Бережна) Ольга Петрівна** згадує, що у 16-річному віці її разом із іншими дівчатами визначили їхати до Німеччини, так як її батько був партійний. „Доправили підводами до Прилук, а там посадили у товарні вагони, з-під корів. Кізяки, сморід, антисанітарія, зате супроводжували з оркестром. Їхали місяць, їсти не було чого, давали лише кип'яток, і на кожних дверях стояло по поліцаю з рушницею.

Багато з Прилук з поїзда повтікало. Серед них і земляки: Мачульний Дмитро Костович, Максименко Михайло Андрійович.

Везли цілий місяць (а це було в червні), ягоди були такі червоні скрізь по дорозі, а їсти всім дуже хотілося.

Коли доїхали до Німеччини, то на кожній станції відчіпляли по вагону. Коломієць* з Іванківців на одній із станцій хотів утекти, то його німці зловили і закатували. Молодий був і гарно співав” [21, с.40].

Як видно, час подорожі молоді до Німеччини становив до місяця, а умови перевезення людей були жахливими.

Прибулим до Німеччини на біржах праці видавали трудові книжки або трудові картки. Трудову картку робили з одного картонного аркуша, на обох сторонах документу вносили відповідні записи. Трудову книжку робили у вигляді книжки. Її обкладинка була темно-зеленого кольору. Документ мав більше 10 сторінок. На всіх сторінках, як і на титульній, було вигравірувано фашистську символіку. Документи мали свої серії та номери. Обов'язковим атрибутом обох документів ставало фото працівника, на якому у лівому нижньому та правому верхньому кутках ставили печатки. У документи також вносили різноманітні особисті дані остарбайтера: дату, місце народження тощо [22, арк.2–20].

Ще одним обов'язковим елементом для життя східних робітників в Німеччині стало носіння розпізнавального знаку „OST”. Це був вертикальний прямокутник, розмірами 70×77 мм. синього кольору з білими літерами „OST” у білій рамці. Всі прибулі мали носити на правій стороні грудей верхнього одягу. Влада Німеччини пояснювала введення такого знаку потребою відрізнити вихідців з Радянського Союзу від поляків (носили знак з літерою „P”) та євреїв (носили знак у вигляді зірки Давида). У випадку не носіння знаку, порушника правила карали штрафом у розмірі 150 Rm. У випадку неможливості сплати податку – ув'язнювали до 3 тижнів. До 1944 р. у всіх вихідців з СРСР знаки були однакові. А після для українців і білорусів ввели інші символи. В українців ним став тризуб [23, с.122].

Згадує жителька с. Чорнотичі Сосницького району **Коваленко Дарія Митрофанівна**: „Ті німці, що прагнули помститися за своїх родичів, загиблих на сході, могли безкарно вбити будь-якого чоловіка або жінку із знаком „OST”. Саму аббревіатуру німці глумливо розшифровували як „бережіться слов'янського чорта”. Дівчата носили ці мітки на кожній одязині. Але не пришивали, а приколювали булавками, які їм видавав господар. Одного разу приїхав височенний поліцай для перевірки речей. Покликали дівчат, ті прибігли з сараю, стали на порозі. Поліцай так схопив за знак „OST”, що аж дірки в одязі з'явилися. Кричав, аж піна з рота, що мітки повинні бути пришиті. Але на захист став хазяїн, сказав, що лише вчора привіз ці мітки і їх просто не встигли пришити” [24, с.33].

Умови життя та режим роботи остарбайтерів в Німеччині обумовлювались специфікою їх діяльності: на підприємствах вони були одні, а в сільському господарстві – інші. Ось як характеризує жителька с. Гурбинці Срібнянського району **Овдієнко Катерина Луківна** розподіл їх на роботи: „Вагони зупинились в місті Галле. Там нас розділили на декілька груп – на фабрику, копати канали, до господарів. Десять дівчат відправили на фабрику складати велосипеди, частини (здоровіших) відіслали на залізницю. Решту, хто залишився, відправили до господарів. Господарі приїжджали на ринок, платили гроші і забирали дівчат до себе на роботу” [25, с.29].

Жителька села Махначі Любечського району **Смолеговець Надія Петрівна** так описує своє закордонне перебування: „Направлена до Німеччини в м. Нюрнберг. Везли в товарних вагонах під охороною німців. Привезли в табір, проживали в таборі, а потім направлялись на роботу під охороною поліцаїв.

Працювала на велосипедному заводі... Працювала на підсобних роботах по 12 годин, оплачували по 20 марок в місяць, харчувались 2 р. на добу і 250 гр. хліба, проживали в бараці, одяг і взуття видавали. Були факти знуцань” [26, арк.4–5 зв.]

Наливайко Василя Демидович, житель с. Андріївка Михайло-Коцюбинського району, так описує своє перебування в Німеччині: „Був направлений в табір (Східна Прусія), не працював ніде, так як був хворий і весь час знаходився в таборі (при госпіталі). Їсти давали 1 раз супу і 200 гр. хліба. Одягу і взуття не давали

* Згідно з актом-списком про насильницьке вивезення громадян села Іванківці до Німеччини, складеного Іванківською сільською радою Срібнянського району 5 червня 1944 р. під № 16 стоїть Коломієць Андрій Севастьянович. (ДАЧО, ф.3013., оп.1, спр.86, арк.5.)

нічого. Проживали в таборі. Били за те, що змушували працювати, а я не міг, так як був дуже виснажений” [27, арк.269].

Жителька с. Автуничі Городнянського району **Помєсячная Анна Денисівна** працювала на військовому заводі „Адам Опельн” в м. Русіхайм, де робили деталі до літаків. „Працювали по 12 годин, платили по 20 марок. Харчування 200 гр. хліба і суп з бруквою. Жили в бараці, в кімнаті по 20 чоловік, огорожені дротом і під вартою. Були випадки побиття наших людей без всякої причини, а також віддавали до суду гестапо і поліції” – згадує жінка [28, арк.3].

Згадує жителька с. Яблунівка Прилуцького району **Кашка Катерина Мусіївна**: „Привезли нас у концтабір. Щоранку видавали хліб із тирсою (лише 100 грамів на день) і маргарин (по 5 грамів). А на обід було якесь варево із зелених сухарів – воно аж „тягнулося” за черпаком, коли його у тарілці наливали. Яка я не була голодна, а й ложки проковтнути його не змогла! Ну, думаю, вмиратиму, що ж поробиш... Два тижні нас тримали у тому таборі. Тоді повели у лазню, але люди були настільки знесилені, що дехто й не дійшов. Йсі були виснажені, худючі, наче живі скелети. Наступного дня нас усіх вишикували біля табору. Приїхали якісь пани і стали відбирати собі людей для роботи. Я потрапила до якогось військового. Виявилось, що у нього був свій спиртзавод і він набирив туди робітників. Привіз нас у село Гросс-Поплов. Там було багато люду – і поляки, і німці, і французи. Всі трудилися на полях – вирощували картоплю для заводу. Умови у того пана нам видалися раєм у порівнянні з тими, які були у концтаборі. Годували нормально, хоч і працювати доводилося важко без вихідних” [29, с.18].

Як видно, робочий час на підприємствах тривав половину доби, а недостатнє харчування приводило до швидкого виснаження робітників. Тим, хто працював у сільському господарстві також було нелегко. „Працювати треба було постійно. Не можна було просто стояти і говорити, навіть коли і господар не бачить. Побачить чужий господар – розкаже, лиха потім не оберешся”, – згадує жителька с. Чорнотичі Сосницького району **Коваленко Дарія Митрофанівна** [30, с.33].

Проте були і серед німців добрі порядні та гуманні люди. Згадує жителька с. Дігтярі Срібнянського району **Рубан Уляна Микитівна**: „ У Дрездені на пункті розподілу мене забрав хазяїн на прізвище Гаршмідт (німець років сімдесяти п’яти), проживав він із сім’єю за 2 км від Дрездена в селі Клоче. Господарі були багатими людьми: мали 50 корів, більше 200 свиней. Коли господиня дізналася що я з України, то дуже зраділа, говорила, що українки роботащі. Коли прийшли до господарів, то мене спочатку помили, дали новий одяг і окрему кімнату. Їсти давали 3 рази на день, їли разом з господарями. Крім мене, в них було ще 2 наймити – чоловіки, вони пасли корів, а я доглядала свиней. Господарі були душевні люди, не ображали, хазяйка часто лаяла Гітлера за те, що забрав на війну сина. Кожну неділю давали м’ясо, яблука, торт. Запам’яталося, що вже тоді в німців були дороги з твердим покриттям, що німці ніколи не прями вдома, що в їхніх погребах можна було прожити декілька місяців, не виходячи на вулицю” [31, с.42]. Жителька с. Іванківці **Юрченко Євдокія Яківна** впродовж свого життя з теплом згадувала своїх господарів Льюмана Ханріга (Ханріха) із дружиною зі с. Гросграбенштет м. Зальцведель [32, арк.32–32 зв.; 33, с.18–19].

Після вступу до Німеччини військ союзників та радянських військ життя оstarбайтерів склалось порізню: одні загинули під час бойових дій, інші залишились жити в Німеччині чи розїхались по світу, а ще інші, що виявили бажання повернутись додому, місяцями проходили через допити в КДБ, так звану фільтрацію. Одних відправляли додому товарними вагонами, а інші йшли пішки, долаючи тисячі кілометрів. У кожного своя дорога. Наведемо кілька прикладів. Жителька с. Городні **Проценко (Горбатенко) Аглаїда Кирилівна** так описує свій шлях додому: „Повернення додому було дуже тяжке. Територію, яку зайняли американці, ми проїжджали машинами. У цей час дуже добре годували, навіть шоколад і цукерки, яких ми не бачили останніх три роки, давали.

А коли приїхали до східної Німеччини, то всіх оstarбайтерів помістили за колючий дріт. Почали всіх допитувати, ляляли нас, погрожували, а ми не розуміли за що. ...Декого, кого підозрювали, одразу відокремили від нас, посадили у „воронки” і повезли у невідомому напрямку. Тих, хто залишився, вишикували в шеренгу і почалися страшні мандри пішки під охороною наших військових. Їсти тепер давали мало, тому знову почався голод. ... Коли проходили територією Білорусі і північної України, з нами люди ділилися, хто чим міг. Пішки ми вже пройшли не одну сотню кілометрів, тому були обірвані, брудні, дехто з дівчат навіть посивіли” [34, с.64].

Згадує жителька с. Дігтярі Срібнянського району **Рубан Уляна Микитівна**: „Одна з землячок загинула в 1945 році від рук наших солдат (її згвалтували і задушили), а дві інші вийшли заміж і залишились жити в Німеччині до кінця життя. ...11 травня 1945 року наші солдати забрали мене та ще 8 дівчат і заставили гнати худобу з Німеччини до України.

Господарі проводжали мене зі сльозами на очах, хазяйка на дорогу дала мені гроші і теплу ковдру. Догнали корів ми до Румунії, а далі йшли пішки або їхали на підводах. Додому я прийшла на Покрову, 14 жовтня” [35, с.42].

Інша жителька цього ж села **Коваленко Анна Кондратова** так описує свій шлях додому: „27 березня 1945 р. була звільнена Червоною Армією. Фільтрацію проходила в м. Гайдебрек до жовтня місяця 1945 р., але на руки ніяких документів не видавали, тому, що багато нас було зібрано і організовано відправили на роботу до м. Лисичанськ Лисичанського району Ворошиловградської області. Після чого направили на станцію Переєздная Лисичанського району, де і працювали в лісі. Ось чому на руки не видавали ніяких документів. А звіти я приїхала у відрядження в с. Дігтярі і більше на станцію Переєздная не поверталась” [36, арк.9].

У протоколі допиту Срібнянського районного відділу МВС жителя с. Іванківці Срібнянського району **Юрченко Євдокія Яківна** вказала, що була звільнена американськими військами 2 травня 1945 р., а ще до 1 червня 1945 р. працювала у господарстві Льюїмана Ханріха, а із 6 червня по 5 липня знаходилась в м. Мальхін у перевірконо-фільтраційному таборі, а додому повернулася лише у серпні 1945 р. [37, арк.22–26 зв.].

Ще одна уродженка с. Іванківці **Кузнєцова (Бережна) Ольга Петрівна** згадує: „Тяжкою була дорога додому. Сотні кілометрів пішки. Зі своїми дівчатами розлучилися, речі позабирали ті, хто був сильніший. Не було навіть у що перевдягтись” [38, с.40].

Проте відразу ж після повернення на місце свого проживання всі оstarбайтери пройшли через допити в РВ МВС та НКВС-КДБ, заповнення опитувальних листів тощо. Зупинимось на цьому детальніше.

11 травня 1945 р. народний комісар іноземних справ В. Молотов направив всім послам і посланникам країн, з якими СРСР мав дипломатичні відносини, ноту про масовий насильний вивіз до німецько-фашистського рабства мирних радянських громадян і відповідальність за цей злочин німецької влади і приватних осіб, які експлуатували (використовували) підневільну працю радянських громадян у Німеччині.

Створена в Радянському Союзі Надзвичайна комісія по розслідуванню злочинів німецько-фашистських властей проводила облік всіх фактів, які відносилися до вивезення радянських людей в Німеччину. Її головою став Н.Шверник, відповідальним секретарем її став П.Богоявленський. Комісія провела поіменний облік тих гітлерівських чиновників і приватних осіб в Німеччині, які повинні в нелюдській експлуатації і загибелі радянських громадян в німецько-фашистській неволі” [39, арк.7].

Тому відразу ж по отриманні особливих розпоряджень зверху в обласних центрах було створено обласні комісії для сприяння діяльності Надзвичайної державної комісії. В Чернігівській області її очолив секретар обкому КП(б)У М. Кузнєцов.

Було створено **опитувальний листок** для репатріантів, в якому було 17 запитань. Частина запитань стосувались особистих даних опитуваного, а саме: ПІБ, рік і місце народження, домашня адреса, рід занять до вивезення в Німеччину, дата і місце відправки, керівники та особи причетні до цього, умови переїзду, місце його роботи та перебування в Німеччині. Інша частина питань стосувалась особистих даних німецьких власників. Так, опитувані мали вказувати ПІБ їх власників та особливі прикмети, повну адресу підприємства та адресу проживання господарів, вид діяльності, оплату праці, відношення до оstarбайтерів та ін. [40, арк.3–6]. Якщо стан здоров'я опитуваного після повернення з Німеччини був незадовільний, то до актів опитування прикріплювали довідку з лікарні.

Опитувальні листки, а також акти про нанесений матеріальний збиток із районів надсилали кожного місяця в Чернігівський обком КП(б)У обласній комісії по врахуванню збитків. З області опитувальні листки з реєстрами до них узагальнювали та відправляли до Москви. Як видно, через опитувальні листки тисяч громадян, які повернулись із Німеччини, було встановлено тисячі німецьких злочинців, власників підприємств або бауерів, в яких працювали вихідці з Чернігівщини.

Проте на цьому робота з оstarбайтерами не припинилась. Вже з початку 1947 р. у райвідділах МВС було проведено допити репатріантів. Із сільських рад були надіслані довідки про не сприяння родини оstarбайтера німцям і поліцаям під час окупації села (1941–1943 рр.). У райвідділах узагальнювали інформацію про відсутність компрометуючих матеріалів на репатріанта, і на основі наказу НКВС-КДБ СРСР № 00706/00268 та всіх зібраних документів писали висновок про перевірку особи у фільтраційній справі. Саму справу потім передавали для подальшої агентурної розробки, а згодом документ здавали в архів для зберігання [41, арк.31].

Наведемо кілька свідчень. Згадує жителя с. Городні **Проценко (Горбатенко) Аглаїда Кирилівна**: „Мене викликали у відділ КДБ і почали допитувати. І знову довелось вислуховувати образи, лайки, брудні натяки. Викликали багато разів і питали одне й те саме. У німців були „русіш швайне райне”, а у своїх – німецька прислужниця. Такого болю і образи я не відчувала навіть у німців (бо що з них взяти, тут все зрозуміло). В кінці кінців мені дали спокій, але з Городні я не мала права виїжджати. І довго була під наглядом. Мрію про навчання в інституті довелось забути. ...Час виліковує рани, але ставлення своїх властей до нас, оstarбайтерів, не дає мені спокою до цього часу” [42, с.65].

У свідченнях ще однієї уродженки Городні **Дмитренко Віри Борисівни** знаходимо наступне: „На другий день мене викликали в райком партії на допит. Розпитували де була, як була і чи сама поїхала. Наступного дня викликали в міліцію на допит. Мої домашні боялися, що мене посадять, бо про тих, хто побував у Німеччині, дуже погано говорили. Я навіть вчитися далі не змогла, нікуди не приймали. А було прикро, що там називали „русіш швайне райне” і тут людьми не вважали” [43, с.59].

Згадуючи своє перебування в Німеччині та життя після повернення додому, аналізуючи нинішнє становище, жителя с. Яблунівка Прилуцького району **Кашка Катерина Мусіївна** також робить свій висновок: „Шкодує, що не втекла із Жоржем у Францію” [44, с.18].

Таким чином, керували насильницьким переселенням людей до Німеччини старости сіл, начальники поліції та поліцаї за розпорядженням німецьких комендантів. Варто також відзначити, що в деяких населених пунктах і районах кількість вивезених була мінімальною, в інших – значною. Умови проживання на чужині, відношення господарів до робітників, робочий час у промисловості і сільському господарстві були різними і обумовлювались людським фактором та специфікою роду діяльності.

Шлях повернення оstarбайтерів додому також був важким і болючим. Але не легшим стало життя репатріантів і після повернення: численні допити в силових структурах, перевірки на різних рівнях тощо. Болючі спогади та образи залишилися з репатріантами до кінця життя. Ображались не так на німців, бо що від них було чекати, а на своїх (старост сіл, поліцаїв, працівників КДБ та МВД), які часом були гіршими за німців.

Джерела та література

1. Сидоренко О. Книга життя українських оstarбайтерів / О.Сидоренко, В.Котляр. – Полтава: АСМІ, 2005.
2. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т.В.Пастушенко; Інститут історії України НАН України. – К.: [Б.в.], 2009.
3. Лaxно В. Одяг та взуття у повсякденному житті оstarбайтерів у Третьому Рейху / В.Лaxно // „Історія повсякденності: теорія та практика”: Матеріали Всеукр. наук. конф. [м. Переяслав-Хмельницький], 5-6 жовтня 2012 р. / [упоряд.: О. М.Лукашевич, Т.Ю. Нагайко, В.В. Коцур]. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С.119 – 123.
4. Чепіга О. Спогади оstarбайтера Коваленко Дарії Митрофанівни / О.Чепіга // Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції „Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у патріотичному вихованні української молоді”. Частина II / укл. Нестеренко Л.О. – Чернігів: ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2014. – С. 30–35.
5. Федосенко Н. Шкодоу, що не втекла із Жоржем у Францію / Н.Федосенко. – Гарт. – 2015. – № 12. – С.18.
6. Нестеренко Л. Остарбайтери Срібнянщини: вербування, життя в неволі та після повернення / Л.Нестеренко // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції „Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогоднішнього” / укл. Нестеренко Л.О., Потій Н.М. – Чернігів, ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2015. – С.67–76.
7. Моринець Віктор. Чернігівський процес. / В. Моринець – Ніжин: Видавець Лисенко М.М, 2014.
8. Литвин В. Історія України. Підручник. / В. Литвин. – К.: „Наукова думка”, 2010. – 830 с.
9. Свідчення Куліненко Ганни Сидорівни (1923 – 2012 роки життя) про роки окупації села с. Іванківці Срібнянського району Чернігівської області (1941 – 1943 рр.), які записала її племінниця Куліненко Наталія Василівна.
10. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.1, спр.10, 91 арк.
11. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.1, спр.10, 91 арк.
12. Федосенко Н. Вказана праця. – С.18.
13. Держархів Чернігівської області, ф.Р-3013, оп.1, спр.86, 53 арк.
14. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.3, спр.10, 91 арк.
15. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4223, оп.1, спр.5, 112 арк.
16. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.3, спр.4, 273 арк.
17. Чепіга О. Вказана праця. – С. 30–35.
18. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.3, спр.10, 91 арк.
19. Федосенко Н. Вказана праця. – С.18.
20. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.3, спр.4, 273 арк.
21. Охріменко В., Черевко С. Спогади оstarбайтерів./ В.Охріменко, С.Черевко // Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції „Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років у патріотичному вихованні української молоді”. Частина II / укл. Нестеренко Л.О. – Чернігів: ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2014. – С.39–45.
22. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.1, спр.16910, 32 арк.
23. Лaxно В. Вказана праця. – С.119 – 123.
24. Чепіга О. Вказана праця. – С. 30–35.
25. Лещенко О. Село Гурбинці в період окупації. Зі спогадів очевидців./ О. Лещенко, Н. Дяченко. – Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції „Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у патріотичному вихованні української молоді”. Частина II / укл. Нестеренко Л.О. – Чернігів: ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2014. – С. 20–29.
26. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.1, спр.10, 91 арк.
27. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.3, спр.4, 273 арк.
28. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.1, спр.10, 91 арк.
29. Федосенко Н. Вказана праця. – С.18.
30. Чепіга О. Вказана праця. – С. 30–35.
31. Охріменко В., Черевко С. Вказана праця. – С.39–45.
32. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 16910, 32 арк.
33. Нестеренко Л. Друга світова війна у спогадах очевидців / Л.Нестеренко // Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції „Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у патріотичному вихованні української молоді”. Частина II / укл. Нестеренко Л.О. – Чернігів: ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2014. – С.13–19.
34. Плотникова В. Доля громадян України, які постраждали від нацистських переслідувань / В.Плотникова // Матеріали міжрегіональної наук.-теор. конф. „Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у патріотичному вихованні української молоді”. Ч. II / укл. Нестеренко Л.О. – Чернігів: ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2014. – С. 55–66.
35. Охріменко В., Черевко С. Вказана праця. – С.39–45.
36. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 16856, 15 арк.
37. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 16910, 32 арк.
38. Охріменко В., Черевко С. Вказана праця. – С.39–45.
39. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.3, спр.22, 37 арк.
40. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.3, спр.22, 37 арк.
41. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 16910, 32 арк.
42. Плотникова В. Вказана праця. – С. 55–66.
43. Плотникова В. Вказана праця. – С. 55–66.
44. Федосенко Н. Вказана праця. – С.18.

Нестеренко Л. А. Остарбайтеры Черниговщины: набор, условия работы на чужбине та жизнь после возвращения

На основании свидетельств оstarбайтеров и документов Государственного архива Черниговской области в статье обобщены статистические данные о принудительном вывозе жителей Черниговской области на работы в Германию, показана роль сельских старост и полицейских в осуществлении угона. В работе также освещены условия перевоза граждан, проанализированы особенности труда и жизни рабочих на чужбине. Особое место в статье занимает процесс возвращения репатриантов на родину и работа подразделений МВД та КГБ с ними в фильтрационных лагерях за рубежом и в Украине.

Ключевые слова: Черниговская область, сельский староста, оstarбайтер, Чрезвычайная государственная комиссия по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков, опросной лист.

Nesterenko L. O. Ostarbeiters of Chernihivshchyna (Chernihiv region): recruitment, working conditions abroad and life after return

The article summarizes statistical data concerning population of Chernihiv region taken to Germany for forced labor based on archival documents and evidence given by Ostarbeiters that are involved in the scientific circulation for the first time. The role of village headmen and policemen in the implementation of deportation is shown. The article also highlights transportation conditions, working and living conditions of workers abroad. Considerable attention is paid to the process of returning repatriates back home. The further work of MVD (Ministry of Internal Affairs) and KGB (Committee for State Security) with them on the territory of Ukraine is analyzed.

Keywords: Chernihiv region, village headman, Ostarbeiter, Extraordinary Commission for investigating crimes of Nazi authorities, questionnaire.

УДК [(051):355(486)+355.088:070.22]"1942/1945"+069.8

В. Л. Третяк

**КОРЕСПОНДЕНТИ ЧАСОПISУ 1-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ
“ЗА ЧЕСТЬ БАТЬКІВЩИНИ”. 1942–1945 рр.**

**(на матеріалах фондової колекції Меморіального комплексу
“Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”)**

У статті на основі матеріалів фондової колекції Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” встановлено кореспонденційний корпус газети “За честь Батьківщини”, що у 1942–1945 рр. виступала головним друкованим органом Воронежського та 1-го Українського фронтів. Досліджено бойовий шлях і умови праці робітників редакції часопису. Визначено особливості діяльності та змістове наповнення видання. Окреслено систему функціонування радянської військової періодики в роки Другої світової війни.

Ключові слова: військова преса, військовий кореспондент, “За честь Батьківщини”, Воронежський фронт, 1-й Український фронт, Спілка письменників, Спілка художників, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Вивчення Другої світової війни, однієї з наріжних подій в історії людства, вимагає глибокого аналізу всіх її складників, серед яких на особливу увагу заслуговує моральна мотивація вояка на полі бою, адже солдат повинен розуміти, “за що він має віддати життя”, чому повинен це зробити і наскільки це важливо для його народу і країни.

Слід зазначити, що основи студіювання зазначеної проблематики закладено ще в радянські часи. у руслі історико-партійного історієписання ці питання перебували серед домінуючих, однак трактувалися в надзвичайно тенденційному ключі, що перешкоджало об’єктивній реконструкції історичної дійсності. На жаль, слід констатувати, що останнім часом зникла зацікавленість істориків чинниками, що визначають морально-психологічний стан військ під час появи так званих гібридних війн, коли інформаційне протиборство відіграє мало не ключову роль у досягненні цілей між ворогуючими сторонами.

Військова преса в роки Другої світової війни стала, по суті, єдиним джерелом інформації для бійців на фронті, адже створила навколо них необхідний для досягнення геополітичних цілей керівництва СРСР інформаційний фон. Підтримуючи тісний зв’язок із військовослужбовцями, мілітарна періодика впливала на психологічний стан солдатів, відігравала важливу роль у військово-патріотичному вихованні. Фундаментальними у сфері вивчення цієї проблематики стали дослідження С. Жукова, С. Сегеди та М. Рум’янцева [1; 2; 3].

Звичайно, ефективність змістового наповнення військових періодичних видань залежала від добору професійних кадрів до редакцій часописів, особливо фронткових, адже випускалися вони великим накладом й були розраховані на широкий загал читачів.

Мета наукової розвідки – на основі фондової колекції Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” визначити кореспонденційний корпус часопису 1-го Українського фронту “За честь Батьківщини”, його бойовий шлях та умови праці, змістове наповнення видання, адже, на відміну від архівів, де зберігаються переважно документальні джерела, музей оперує великим комплексом реліквій – особистих речей, нагород, періодичних видань, наочно-образних, фоно-, фото-, кінодокументів, які, інтегруючись, сприяють всебічному розкриттю воєнно-історичних проблем. Саме тут на перший план виходить Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років – найбільша музейна установа військово-історичного профілю на теренах України, фондове зібрання якого на нині налічує близько 400 тис. музейних предметів. На жаль, газетний фонд Меморіалу обмежується лише 27 номерами періодичного видання “За честь Батьківщини”: за 1943 р. – 9 номерів російською, 6 – українською мовами; за 1944 р. – 4 та 6; за 1945 р. по 1 відповідно. Відсутність примірників видання компенсується значною кількістю особистих речей співробітників редакції, яка налічує близько 300 музейних предметів.